

مطالعه و بررسی نسخه های خطی
قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار

قرآن، به خط ضیاء السلطنه، آستانه
مقدسه حضرت معصومه، قم.

مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی قرآن به کتابت بانوان دوره قاجار

الهه پنجه‌باشی* دکتر ابوالقاسم دادور**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۳/۳۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۱/۱۰/۲۰

چکیده

در بررسی‌های تاریخ معاصر ایران در عهد قاجار، نقش زنان در عرصه‌های اجتماعی و هنری کمتر مطالعه شده است. در این خصوص، در منابع دست‌اول مطلب چندانی ذکر نشده است، زیرا اکثر تاریخ‌نویسان همت خود را وقف شرح حوادث سیاسی یا شیوه زندگی شاهان و رجال کرده و در لابه‌لای تألیفات خود به صورت پراکنده و غیرمستقیم به مسائل اجتماعی و هنری زنان اشاره کرده‌اند. این مقاله، ضمن بررسی شرایط اجتماعی و زندگی زنان دربار قاجار، فعالیت‌های هنری ایشان را به‌ویژه در حوزه کتابت قرآن کریم مطالعه می‌کند و به معرفی ویژگی‌های هنری نسخه‌های قرآن کریم می‌پردازد. مقاله حاضر از نوع تاریخی-توصیفی و روش گردآوری اطلاعات آن از نوع اسنادی است. تصاویر مربوط به قرآن‌های مذکور از موزه‌های مربوط به کاخ گلستان، کتابخانه ملی ایران، آستان قدس رضوی و آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) فراهم آمده است. نتیجه بررسی نشان می‌دهد که، به‌رغم کمبود منابع مکتوب درباره زنان دربار قاجار، نقش آن‌ها در فعالیت‌های اجتماعی به‌ویژه مذهبی و هنری محدود نبوده است و در کتابت قرآن کریم و خوشنویسی با توانمندی شایسته آثار نفیسی بر جای گذاشته‌اند.

واژگان کلیدی

قرآن کریم، دوره قاجار، بانوان، خوشنویسی، کتابت.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری الهه پنجه‌باشی با عنوان: مطالعه تطبیقی پیکرنگاری درباری دوره متقدم و متأخر قاجار در دانشکده هنر دانشگاه الزهراء (س) است.

** دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنر دانشگاه الزهراء، شهر تهران، استان تهران

*** دانشیار دانشکده هنر دانشگاه الزهراء، شهر تهران، استان تهران

مقدمه

به شمار می‌آید (خلیلی، ۱۳۸۳: ۹۷). خط استفاده‌شده در قرآن‌های این دوره نسخ است که برای نوشتن قرآن و ادعیه و نامه‌ها استفاده می‌شده است (قلیچ‌خانی، ۱۳۸۸: ۲۹۸). از ویژگی‌های خط نسخ جلوه بسیار زیاد و تناسب در آن است. حروف و کلمات آن هماهنگ و یکدست‌اند، کلمات درشت نیستند و از توازن مطلوبی برخوردارند. توازن و تناسب زیبایی خاصی به این خط بخشیده است. از دیگر مزایای این خط وضوح و آسان‌خوانی آن است. افزوده شدن حرکات نیز خوانایی آن را بیشتر می‌کند (پارشاطر و دیگران، ۱۳۸۴: ۴۰). نسخ خطی است که بر وضوح قرآن تأکید می‌کند و با محدودیت‌های طبیعی بینایی انسان متناسب است. به همین سبب، می‌توان آن را انسانی‌ترین خطوط نامید. این خط با محدودیت‌های دست انسان در خوشنویسی هماهنگ است و با آن می‌توان قرآن را در قطعی نوشت که برداشتن و حمل آن آسان باشد. می‌توان خط نسخ را خطی ثابت و رسمی برای قرآن‌های اندازه متوسط نامید که الگوی هزاران خطاط در سراسر شرق اسلامی قرار گرفته است (لینگز، ۱۳۷۷: ۴-۵۳).

زندگی اجتماعی زنان دربار قاجار

در دوران قاجار، زنان تاحدی از آزادی‌های فردی و اجتماعی نسبت به دوران قبل برخوردار شدند. یکی از علل آن رفت‌وآمد اروپاییان و مسافرت ایرانیان به خارج از کشور بود که موجب شد آزادی زن به فکر مردم ایران راه یابد. در این دوران، زنان قدرتمندی هم بودند که در کار سیاست مداخله می‌کردند، مانند مریم‌خانم همسر فتحعلی‌شاه که از علم و دانش بهره‌ای فراوان داشت و ضمن دخالت در امور سیاست و راهنمایی شاهد در دوره قاجار از زنان تأثیرگذار بود. او سی‌ونهمین همسر فتحعلی‌شاه قاجار و مادر ضیاءالسلطنه و محمودمیرزا صاحب تذکره محمود، سفینه محمود و گلشن محمود است (فرخزاد، ۱۳۸۱: ۶-۷۴۵). مهدعلیا مادر ناصرالدین‌شاه قاجار نیز از زنانی است که در سیاست داخلی و خارجی ایران تأثیرگذار بود. از دیگر زنانی که در حیات اجتماعی و فرهنگی دوران قاجار نقش داشتند می‌توان این افراد را نام برد:

- بی‌بی خانم استرآبادی که پدرش باقرخان استرآبادی و مادرش دختر آخوند ملامحمدکازم مجتهد مازندرانی بود و کتاب معایب الرجال را به منزله ریه‌ای بر کتاب تأدیب النسوان به ناصرالدین‌شاه تقدیم کرد.

- مریم‌خانم خاتون آبادی، دختر حاج میرزا مهدی جویباری و همسر مرتضی احمدآبادی که هر دو از روحانیان اصفهان بودند. او از نوجوانی با شعر آشنا شد و با تخلص بانو از دوازده سالگی شعر می‌سرود و سروده‌هایش جنبه اعتقادی داشت.

- تاج‌السلطنه، از زنان ناصرالدین‌شاه. او جزو هنرمندان و نویسندگان دوره قاجار بود که در سال ۱۳۰۲ق خاطرات

خوشنویسی از مهم‌ترین شاخصه‌های هنر اسلامی است. این هنر در دوران قاجار در بین شاهان و شاهزادگان رواج داشت. خطی که اکثر هنرمندان این دوره به آن کتابت کرده‌اند نسخ است. در دوران قاجار، هنر خوشنویسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. در دربار فتحعلی‌شاه قاجار، هنرهای مختلفی شکوفا شد که خوشنویسی یکی از آن‌هاست. این مقاله به معرفی چهار بانوی هنرمند می‌پردازد که به کتابت قرآن اشتغال داشته‌اند. دو تن از این بانوان از دختران فتحعلی‌شاه به نام‌های ام‌السلمه و ضیاءالسلطنه و دو تن دیگر از بانوان درباری دوره ناصرالدین‌شاه قاجار به نام‌های خورشیدکلاه خانم و مریم‌بانو نایینی هستند. مقاله حاضر به طرح این پرسش می‌پردازد که آیا بانوان به‌رغم شرایط اجتماعی در هنر خوشنویسی قاجار نقش مؤثری داشته‌اند یا خیر. هدف از این پژوهش مطالعه فرهنگی و هنری بانوان دربار در دوره قاجار است و به نقش تأثیرگذار آن‌ها در خوشنویسی این دوران پرداخته می‌شود.

این مقاله از نوع تاریخی-توصیفی و روش گردآوری اطلاعات آن از نوع اسنادی است و محور اصلی مقاله معرفی بانوان و شناسایی نسخه‌های خطی قرآن به کتابت آنان است.

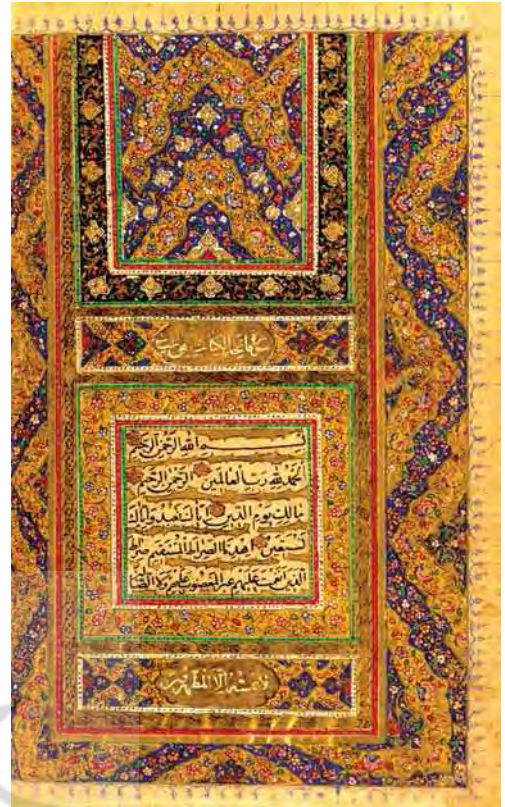
پیشینه

برخی پژوهشگران در خصوص اوضاع و شرایط اجتماعی زنان در دوره قاجار اشاره‌ای کرده‌اند، برای نمونه: حسن آزاد در کتاب پشت پرده‌های حرمسرا (۱۳۸۲)، عبدالله بهرامی در کتاب خاطرات خود (بی‌تا)، پیرزاده نایینی در کتاب سفرنامه‌اش (۱۳۴۲)، بشری دلریش در کتاب زن در دوره قاجار (۱۳۷۵) و نیز در کتاب خاطرات لیدی شل (۱۳۶۸). همچنین در کتاب‌های گرایش به غرب از ناصر خللی (۱۳۸۳)، دانشنامه هنرمندان ایران و جهان اسلام از عباس سرمدی (۱۳۸۰)، کارنامه‌ی زنان کارای ایران از پوران فرخزاد (۱۳۸۱) به خوشنویسی دوران قاجار پرداخته شده و اشارات اندکی به بانوان کاتب در این دوران شده است، ولی در هیچ‌یک به‌طور اختصاصی به بانوان کاتب دربار پرداخته نشده است. پژوهش پیش رو به‌منظور معرفی این بانوان و شناسایی نسخه‌های قرآنی آنان صورت گرفته است.

خوشنویسی در دوره قاجار

در دوران قاجار هنر خطاطی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. در دربار فتحعلی‌شاه قاجار هنرهای مختلفی شکوفا شد، به‌خصوص خوشنویسی که شخص شاه با آن آشنایی داشت و تمرین خط می‌کرد. خوشنویسی علاوه بر کاربردی که در زمینه آموزش ادبیات فارسی، عربی، تاریخ و حسابداری داشت، در نظام اداری قاجار نیز عنصری مهم

تصویر ۱. قرآن، به خط ام السلمه، مأخذ: کاخ گلستان، تهران. تصویر ۲. قرآن، به خط ام السلمه، مأخذ: کتابخانه ملی ایران،

ملقبه والیه و از دختران فتحعلی شاه، سالها در کردستان با استقلال کامل حکمرانی کرد. فخرالملوک، دختر ناصرالدین شاه، نیز مدتی در قم به امور شهر و اختلافات رسیدگی می کرد (دلریش، ۱۳۷۵: ۸۵-۴۵). در دوره قاجار، زنان به تدریج از آزادی های فردی و اجتماعی برخوردار شدند، چنان که حاجی پیرزاده در سفرنامه اش نوشته است: «مدتی نخواهد گذشت که زیر درختان نارون، زنان با مردان می نشینند و چای می نوشند و دیگر حجاب و پرده ای در کار نخواهد بود» (فرمانفرمایان، ۱۳۴۲: ۷۵). با وجود این، زنان راه درازی در پیش داشتند تا بتوانند موجودیت خود را در مقام انسان به جامعه ثابت کنند (آزاد، ۱۳۸۲: ۳۲۱).

فعالیت فرهنگی زنان در بار قاجار

شاهان قاجار برای تمرکز قدرت در دست خویش با سران ایل وصلت می کردند یا دختران و خواهران خود را به رؤسا و پسران آنان می دادند یا دختری از آن ها را به اندرون خود درمی آوردند. بی کارماندن دائمی زنان در حرمسرا ممکن نبود و همواره سعی می شد تا به هر کیفیتی شده اوقات فراغت آنان پر شود (دلریش، ۱۳۷۵: ۱۹۲-۱۸۷). یکی از این راه ها آموزش بانوان و دختران دربار قاجار بود. زنان حرمسرای شاهی از دوران فتحعلی شاه تا اواخر دوران قاجار معلم سرخانه داشتند. در این خصوص، از میرزا آخوند

خود را نوشت و درباره حقوق زنان و اطفال نیز فعالیت داشت.

- ربابه خانم، دختر ملامحمد صالح برغانی و آمنه خانم قزوینی. خاندان او از روحانیون صاحب نام بودند. خود او در سخنرانی ها و مجالس از ناصرالدین شاه و درباریان انتقاد می کرد (اجتهادی، ۱۳۸۲: ۷-۵۵۶).

یکی از فعالیت های اجتماعی زنان مشارکت آنان در امور خیریه بود که بیشتر شامل حال زنان درباری و متمول می شد. برای نمونه، زبیده خانم دختر فتحعلی شاه که شصت سال در همدان اقامت داشت از ثروت شخصی خود در امور عام المنفعه دریغ نورزید. همچنین نگارخانم دختر عباس میرزا نایب السلطنه در سال ۱۲۹۴ ق تعمیر و مرمت مقبره شیخ ابوعلی سینا را متقبل شد و در رباعی سنگ قبر چنین آورد:

تعمیر خانقاه خراباتیان عشق

منت خدای را که به سعی نگار شد

یکی دیگر از نوادگان فتحعلی شاه، هماخانم، بنا به نذر خود پس از سفر کربلا در راه بازگشت به تهران به ساختن مسجد و مدرسه پرداخت. برجسته ترین بعد حضور اجتماعی زنان در دوره قاجار شرکت در مراسم عزاداری ماه محرم، روضه خوانی و نمایش های تعزیه بود. برخی از زنان عهد قاجار حتی به حکمرانی نیز رسیدند. حُسن جهان،

حرمسرای وی بود. تاج الدوله از برکت تربیت میرزا عبدالوهاب نشاط (معمدالدوله) در نویسندگی مقامی حاصل کرده بود و عریضی که به حضور خاقان می نوشت مضامین بدیع و دقایق لطیف داشت. علاوه بر شعر، برخی از زنان و دختران نیز در خط و ربط شهره بودند، از جمله ضیاء السلطنه دختر خاقان که در تحریر و تقریر یگانه بود و مرقومه های فتحعلی شاه را می نوشت. از این بانوی هنرمند کتب ادعیه به یادگار مانده است. همچنین باید از ام السلمله دختر بزرگ فتحعلی شاه نام برد که قرآن های زیبا، ادعیه و زیارات بسیاری را به خط خوش نگاشته است. مادر ناصرالدین شاه نیز از زنانی بود که در شعر و خط توانا بود. این شعر از اوست:

از مرد و زن آنکه هوشمند است

اندر همه حال سر بلند است

زهراسلطان خانم، یکی از زنان ناصرالدین شاه، زنی ادیب بود. گاهی شعر می گفت و با طبع لطیف سروکار داشت. فروغ الدوله دختر ناصرالدین شاه و همسر ظهیرالدوله، شاعری باذوق، خوش صحبت و بذله گو بود. فروغ الدوله ملقب به ملکه ایران با تخلص صفا بود. بیت زیر مطلع غزلی از اوست:

دل من گر ز غم عشق تو بیدار نبود

با طیبیان جفا جوش سروکار نبود

(دلریش، ۱۳۷۵: ۳-۱۴۰).

در دربار ناصر الدین شاه قاجار بانوانی در زمینه خوشنویسی نیز فعالیت داشتند. از آن میان می توان به خورشیدکلاه خانم و مریم بانو نایینی اشاره کرد که قرآن های نفیس از آنان موجود است.

بانوان کاتب قرآن در دوره های پیش از قاجار

بانوان کاتب از درجه ممتاز اجتماعی برخوردار بودند و سالها در زمینه خوشنویسی فعالیت داشتند. یکی از خوشنویسان سده های میانه که واسطه ای میان ابن بواب و یاقوت به شمار می رفت زینب شهده کاتب (درگذشته در ۵۷۴ق) بود.

گوهرشاد، دختر میرعماد، خود خوشنویسی شهره بود. چنان که شاهان به عنوان استادان این هنر معروف و تجلیل شده اند شاه دختران نیز از این لحاظ واپس نمانده اند، برای نمونه: سلطان بانوی صفوی دختر شاه اسماعیل اول صفوی و زیب النساء (بیگم) دختر خوش قریحه اورنگ زیب، که نه تنها به مشق سه شیوه خوشنویسی پرداخت، بلکه خود از حامیان شاعران، دانشمندان و خوشنویسان بود؛ همچنین، ملکه جهان که قرآن دست نوشت او با حروفی بی اندازه برجسته و رنگارنگ در کتابخانه چستریبیتی موجود است به احتمال زیاد همان همسر فاضل سلطان ابراهیم دوم عمادشاه فرمانروای بیجاپور (۱۵۸۰ق-۱۶۲۶م) بود، اگرچه

تصویر ۳. قرآن، به خط ام السلمله، مأخذ: کتابخانه کاخ گلستان، تهران.

طالقانی به عنوان معلم سرخانه یاد کرده اند. لیدی شل درباره وضع سوادآموزی زنان مرفه جامعه گزارشی مبالغه آمیز ارائه می دهد: «زنان طبقه مرفه معمولاً با سوادند و با شعر و ادب مملکت خویش آشنایی دارند و اغلب آنان قرائت قرآن و نه معنی آن را می دانند و میان زن های ایل قاجار و به ویژه خانواده سلطنتی تعداد افراد با سواد خیلی زیاد است. اکثر آنها مکاتبات شخصی خود را شخصا و بدون کمک میرزاهای نویسنده.»

شعرسرایی و خوشنویسی از دیگر فعالیت های هنری دربار قاجار و بانوان آن بود. تمایل به هنرهای سنتی از قبیل خوشنویسی، شعر و موسیقی اغلب در محدوده خاندان های اشرافی و رجال حکومتی دربار قرار داشت و دختران این خانواده ها هنرهای مذکور را از معلمان مخصوص یا افراد هنرمند خانواده فرا می گرفتند. برخی از این بانوان از خود آثاری بر جای گذاشته اند، از جمله زبیده خانم دختر فتحعلی شاه از شاعره های بزرگ با تخلص شعری جهان بود. بیت زیر نمونه ای از شعر اوست:

گفتند خوش در گوش دل چون عاشقی دیوانه شو

گر وصل او خواهی ز خود، بیگانه شو بیگانه شو

تاج الدوله دختر فتحعلی شاه نیز از جمله زنان سخنور

پاریس به نمایش درآمد. از نقاشان غیردرباری از هما نام برده‌اند که در نقاشی ناخنی و خط نستعلیق آوازه داشت و از او آثاری باقی مانده است (حقیقت، ۱۳۶۹: ۵۹۶). زنان دربار و اشراف دوران قاجار به شعر و هنر علاقه خاصی نشان می‌دادند و آنان که به سبب موقعیت خانوادگی باسواد بودند در سرودن شعر ذوق آزمایی می‌کردند.

بانوان کاتب قرآن در دربار قاجار (الف) ام‌السلمه

ام‌السلمه از دختران فتحعلی‌شاه قاجار است که خوشنویس و هنرمند بود و به کتابت نیز عشق می‌ورزید (سرمدی، ۱۳۸۰: ۹۵). ام‌السلمه از بانوان شاعر سده سیزدهم و چهارمین دختر فتحعلی‌شاه قاجار بود که به گلین‌خانم شهرت داشت داشت. مادر وی زیباچهرخانم از مردم گرجستان و برادر تنی او شاهزاده محمدعلی‌میرزا ملقب به دولت‌شاه بود. در حدیقه الشعرا از این بانو با عنوان عصمت قاجار نام برده شده است. او در دربار فتحعلی‌شاه قاجار بزرگ شد و هنر خوشنویسی را از استادانی همچون زین‌الدین اصفهانی و حاج‌علی آقا فرزند میرزا علی محمدخان نظام‌الدوله فراگرفت. وی در محافل درباری به داشتن اطلاعات زیاد شهرت داشت. ام‌السلمه با پسرعموی خویش زین‌العابدین‌خان فرزند حسینقلی‌خان برادر فتحعلی‌شاه ازدواج کرد (اجتهادی، ۱۳۸۲: ۱۳۴).

تعدادی از آثار وی که مجموعه نفیسی از کتاب‌های دعا و قرآن‌های خطی است در آستان قدس رضوی، آستانه مقدسه حضرت معصومه، عتبات مقدسه در عراق، کتابخانه کاخ گلستان، کتابخانه ملک و موزه قرآن موجود است. ام‌السلمه شعر نیز می‌سرود و از او مرثیه‌هایی نیز به جا مانده است (همان: ۱۳۵). نمونه آثار او عبارت‌اند از:

۱. یک رقعۀ از مرقع به خط نسخ با رقم و تاریخ نقت بنت شه ام‌السلمه ۱۲۴۵ در کتابخانه کاخ موزه گلستان؛
۲. یک قطعه نسخ کتابت از مرقع شماره ۱۲ کتابخانه آستان قدس رضوی با رقم و تاریخ نقت بنت خاقان فتحعلی شاه، ام‌السلمه، سنه ۱۲۵۵؛
۳. یک قطعه نسخ به تاریخ رمضان ۱۲۹۵ در کتابخانه ملک؛
۴. یک نسخه قرآن نیم‌ورقی جلد روغنی در کتابخانه کاخ موزه گلستان؛
۵. تعقیبات نماز با قطع نیم‌ربعی، جلد روغنی با تزیینات خط نسخ به تاریخ ۱۲۴۵ در کتابخانه کاخ موزه گلستان؛
۶. یک نسخه سور و ادعیه به قطع نیم‌ربعی، جلد روغنی به خط نسخ به تاریخ ۱۲۳۸ در کتابخانه کاخ موزه گلستان؛
۷. یک نسخه دعای صباح به قطع نیم‌ربعی، جلد روغنی با تزیینات کتابت به خط نسخ و تاریخ ۱۲۳۸ در کتابخانه کاخ موزه گلستان؛
۸. دعای کمیل به خط وزیری کوچک، جلد روغنی با خط

تصویر ۴. دعای صباح، به خط ام‌السلمه، مأخذ: آستان قدس رضوی، مشهد.

به‌ظاهر نسبت دادن این قرآن به دوران بعد محتمل‌تر می‌نماید (ماری شیمل، ۱۳۸۲: ۸۱).

زنان نقاش و هنرمند دوره قاجار

از زنان هنرمند در دربار فتحعلی‌شاه قاجار می‌توان فخر جهان‌خانم و خیرالنساء دختران فتحعلی‌شاه قاجار را نام برد. فخرجهان‌خانم دختر ششم فتحعلی‌شاه بود و به خطاطی و نقاشی علاقه‌مند بود. از آثار او مرقعی با خطوط نستعلیق، نسخ و شکسته نستعلیق و شیوه ناخنی باقی مانده است. یک تصویر ناخنی تمام‌قد از محمدشاه به تاریخ ۱۲۶۰ ق همراه با نقش‌های دیگری از طبیعت به شیوه ناخنی به یادگار مانده است. خیرالنساء از دیگر دختران فتحعلی‌شاه بود که از استادان خوشنویسی به شمار می‌رفت. یک جلد قرآن نفیس به خط نسخ با سرسوره‌هایی به خط رقع، مرصع و مذهب در قطع رحلی کوچک در مقبره فتحعلی‌شاه در قم از او بر جای مانده است. در دربار ناصرالدین‌شاه پیش از همه به مهدعلیا مادر ناصرالدین‌شاه به عنوان زنی نقاش اشاره شده است. سپس نام فخرالدوله، دختر ناصرالدین‌شاه ذکر شده است که علاوه بر سرودن شعر خط خوشی نیز داشت. او شب‌هایی که نقیب‌الممالک قصه‌خوان معروف شاه‌قصه‌های امیرارسلان رومی و زرین‌ملک را برای شاه می‌خواند در پشت در نیمه‌باز اتاق می‌نشست و گفته‌های نقاش‌باشی را با دقت می‌نوشت. این قصه‌ها همراه با نقاشی‌های او بعدها به چاپ رسید. از فخرالدوله، غزلیاتی به شیوه عراقی در تذکره‌های دوران ناصرلی باقی مانده است (فرخزاد، ۱۳۸۰: ۵۵۸).

بعضی از زنان و دختران اشراف نیز به نقاشی علاقه‌مند بودند. از شاگردان کمال‌الملک در نقاشی بهارخانم (ایران‌الدوله) است که موفق به دریافت گواهی‌نامه از استاد شد. وی علاوه بر نقاشی از موسیقی نیز آگاهی داشت و ساز می‌نواخت. او به سرودن شعر نیز پرداخت، دیوانی از او در ۶ هزار بیت باقی مانده است که در آن از تخلص جنت استفاده کرده است (قویمی، ۱۳۵۲: ۹۳). از شاگردان دیگر کمال‌الملک دختران نظم‌الدوله بودند که نگاره‌های آن‌ها در

تصویر ۵. قرآن، به خط ضیاء السلطنه، مأخذ: آستانه مقدسه حضرت معصومه، قم.

رشید السلطنه به چشم می خورد. صفحه اول و دوم قرآن تماماً مذهب به سبک هرات است و طرح کتیبه ای داشته و دارای دو سرلوح ممتاز و مذهب چهار کتیبه بازوبندی مذهب ممتاز دارد. دو لوح پیشانی و دو لوح در متن لاجوردی آن ها اسم سوره فاتحه الكتاب و سوره بقره را با خط نسخ بسیار شیوایی با زر نوشته اند. بین سطور طلااندازی دندان موشی زوج تحریر مشکی است. مابقی اوراق صحیفه شریف مجدول کمندکشی زرین و الوان است. ختم آیه ها با گل های پنج پر طلایی مشخص است، جزء، نصف جزء، حزب و سرسوره ها در حواشی ترنج ها مذهب تزئینی، در متن لاجوردی به خط نسخ با زر نوشته شده در کتیبه های بازوبندی تزئینی که اطراف طلااندازی دندان موشی زوج تحریر مشکی است، در متن لاجوردی به خط نسخ با زر نگاشته شده در صفحه آخر کلام الله مجید در ترنج مذهب متن لاجوردی اسم فتح علی شاه قاجار را با زر به خط نسخ نوشته اند و در حاشیه همین صفحه به خط تعلیق و مرکب مشکی نوشته شده:

«هو الله تعالی. این قرآن خط ام السللمه دختر خاقان خلدآشیان و خواهر شاهزاده محمد میرزا است. مادر نواب عالیه زنان سلطان مراد میرزا حسام السلطنه است که پیش آقازین العابدین اصفهانی مشق کرده. حاجی علی آقا پسر حاجیه شمس الدوله دختر خاقان مغفور و پسر میرزا علی محمدخان نظام الدوله به تاریخ شهر صفرا المظفر سنه ۱۳۰۲ ق به حضور مبارک اعلی حضرت قدر و قیمت

نسخ کتابت و شکسته به تاریخ رمضان ۱۲۰۵ در کتابخانه کاخ موزه گلستان؛

۹. یک رقع کتابت به تاریخ ۱۲۴۸ در مجموعه حاج حسین آقا؛

۱۰. قرآن به خط نسخ کتابت به شماره ۶۰۱۶ ع در ۲۳۹ برگ و ۱۷ سطر در کتابخانه موزه ملی ایران؛

۱۱. زیارت عاشورا، موزه قرآن؛

این مقاله براساس تصاویر قرآن های موجود از این خوشنویس در کتابخانه ملی ایران، کتابخانه آستانه حضرت معصومه و کتابخانه کاخ گلستان گردآوری شده است.

یکی از قرآن های ام السللمه در کتابخانه ملی ایران با شماره کتابشناسی ملی ۶۰۱۶ ع موجود است. در معرفی این قرآن نفیس، که به شیوه ای عالی نگارش یافته، چنین آمده است: تمامی مدآت منفصل تحریر شده اند. استحکام و پختگی خط آن قابل توجه است. دارای ۲۳۹ برگ، ۱۷ سطر، اندازه سطور ۱۰۰ در ۵۰، قطع ۱۳۷ در ۸۰ است. نوع کاغذ فرنگی نخودی و آهارومهره، به خط نسخ و رقاع، تزئینات جلد از تیماج پوست اناری، روکش پارچه ای سرمه ای منقوش به گل و بوته الوان، و دارای جلد پاکتی به تیماج سرخ با جداول زرین است. تزئینات متن قرآن در دو صفحه نخست سوره کلام الله مجید با مرکب الوان میان ترنج های طلاپوش و حواشی داخلی و خارجی تذهیب ترصیع با طرح های اسلیمی و پیچک های سرری، جدول سرخ و زرین، صفحات سوم و چهارم مذهب مرصع نفیس عالی و پرکار با طرح ترنج و سرترنج طلاپوش در وسط طرح های اسلیمی زرین و رنگین در اطراف است و دعای قبل از تلاوت به قلم رقاع به رنگ لیمویی نگارش یافته است.

صفحات پنجم و ششم سرلوح کتیبه مذهب مرصع نفیس و ممتاز و پرکار با اسلیمی های زرین و الوان، پیچک های سرری و گل های شاه عباسی ظریف، طلااندازی بین سطور محرر دندان موشی، اسامی سوره های فاتحه الكتاب و بقره در صدر و آیات «لا یمسه الا المطهرون» و «تنزیل من رب العالمین» به قلم رقاع با سفیدآب در ذیل تحریر شده اند. مابقی صفحات جدول کشی و کمندکشی شده و نام سوره ها به قلم رقاع با الوان سفیدآب، زرنگار، شنگرف و لاجورد در میان کتیبه های بازوبند طلاپوش آمده است. فواصل آیات با گل های شش پر زرین مرصع و مزین است. کتاب دارای مهر تملک است و در آن نوشته شده است:

«این کلام الله مجید را عمه خانم بهتر از جانم برای ما نوشته و ما هم به نورچشم ارجمند ناصرالدین میرزا بخشیدیم»

قرآن دیگری (تصویر ۲) توسط ام السللمه خوشنویسی شده و در کتابخانه کاخ موزه گلستان موجود است. بنا به معرفی بدری آتابای، این قرآن دارای متن و حاشیه نخودی رنگ، خط نسخ خوش، به رقم ام السللمه دختر خاقان خلدآشیان در ۱۳۰۲ ق است. پشت صفحه اول مهر

کوچکش محل رفت و آمد شاعران، ادبا و خوشنویسانی بود که به واسطه او آثارشان را برای فتحعلی شاه می فرستادند و به خواست او پذیرفته می شدند.

او بیشتر ایام را در کنار پدرش می گذراند و وظیفه اصلی او خواندن نامه های محرمانه و نوشتن پاسخ آن ها بود. او پس از مرگ فتحعلی شاه در آستانه ۳۷ سالگی با میرزا مسعود گرمودی ازدواج کرد که از اهالی سیاست و ادب و دانش بود و به زبان فرانسه تسلط کامل داشت. ضیاء السلطنه خواهر تنی میرزا محمود صاحب تذکره مجمع المحمود و خواهر تنی سلطان خانم شاعره است که دیوانی مشتمل بر هزار بیت دارد (فرخزاد، ۱۳۸۱: ۵۵۸). ضیاء السلطنه تحت نظر مهدعلیا پرورش یافت و پس از مرگ مهدعلیا همه اموالش به او منتقل شد.

او بسیار مورد توجه فتحعلی شاه بود. ساختمان مسکونی او در اندرون نزدیک ساختمان پدرش قرار داشت و به نوشته محمود میرزا، فنون شعر و ادب را نزد شاه فرا گرفت. خط شکسته و کتابت را خوش می نوشت و در نقاشی نیز استاد بود. به علت فضایل و کمالات فتحعلی شاه به او لقب ضیاء السلطنه داد و مسئولیت های مهمی به او سپرد. خواندن و نوشتن اشعار پداه شاه و نگهداری لباس ها و صندوق های جواهرات سلطنتی و عرض حال زنان شاه برعهده او بود (اجتهادی، ۱۳۸۲: ۶۶۷).

ضیاء السلطنه در خانه همسر نیز به روش گذشته ادامه داد و هیچ نامه دولتی بدون رایزنی با او نوشته نمی شد و تا او آن را به مهر وزارت خارجه مهمور نمی کرد به مقصد فرستاده نمی شد. ضیاء السلطنه در سرودن شعر نیز توانا بود. او تا زمان ناصرالدین شاه زنده بود و همچون گذشته جایگاه خود را در بین زنان قدرتمند قاجار حفظ کرد. از ضیاء السلطنه اشعاری چند در جنگ های دوره قاجاریه موجود است (فرخزاد، ۱۳۸۱: ۹-۲۵۸).

درباره او در تذکره نقل مجلس آمده است که در تحریر و تقریر یگانه بوده است و دست خط های خاقان را او می نوشت و مصاحف و کتب ادعیه و زیارات متعدد نوشته است. همچنین قرآن به خط او را بی نهایت مرغوب توصیف کرده است (دلریش، ۱۳۷۵: ۱۴۵). از نمونه خطوط وی یک نسخه قرآن رحلی با تزیینات است که تاریخ ۱۲۶۵ ق دارد و متعلق به آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) است.

ج) خورشید کلاه خانم

از دیگر بانوان خوشنویسان سده چهاردهم است که در خانه یکی از ثروتمندان آن عهد به نام حاج اسماعیل حکیم الممالک در سال ۱۳۰۷ ق متولد شد. از کودکی به مکتب خانه رفت و سپس به خواست پدرش از یکی از استادان خط در خانه تعلیم گرفت. در جوانی شهرت زیبایی خطش فراگیر شد. از او یک جلد قرآن نیم ورقی به خط نسخ و کتابت خفی متوسط با رقم و جلد روغنی موجود است که آن را به خواست

تصویر ۶. قرآن، به خط ضیاء السلطنه، مأخذ: همان.

همایونی ارواحناه فداه اهدا نموده است و در ۱۱ شهر صفر ۱۳۰۲ ق تحریر شد.

تعداد صفحات آن ۴۸ است و هر صفحه ۱۷ سطر کتابت دارد. مقوای روغنی بوم گل ماشی که با گل و بوته های مختلف به رنگ الوان نقاشی شده و در دو حاشیه یکی متن مشکلی با زنجیرهای طلایی و دیگری با زمینه سبز یشمی است و به طرح کتیبه ای تذهیب شده که اشعاری در مدح فتحعلی شاه قاجار را با سفیدآب و به خط نستعلیق خوش نگاشته اند و روی جلد ذکر شده: «رقم ملک علی بنده خاقان آمد به تاریخ ۱۲۴۱ ق». این فرد همان علی اشرف مشهور است که سجع آن ربعة محمدعلی اشرف است. درون جلد مقوای روغنی بوم عنابی است که با گل و بوته های اناری زرین تذهیب شده با دو حاشیه باریک یکی طلایی و دیگری زمینه یشمی نقطه نشان با سفیدآب. آغاز آن با سوره فاتحه الکتاب است و در پایان دعای ختم قرآن با رقم ام السلطه به تاریخ ۱۲۴۱ ق آمده است (آتابای، بی تا: ۹۶۸).

سومین قرآن نسخه ای است با کتابت عالی و متعلق به سال ۱۲۰۳ ق که هم اکنون در موزه آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) در رقم نگهداری می شود. این قرآن نیز از لحاظ مشخصات ظاهری و صفحه افتتاح و مشخصات ظاهری شبیه دو نسخه ای است که معرفی شد. نمونه ای از خوشنویسی ام السلطه که دعای صباح را کتابت کرده در آستان قدس رضوی نگهداری می شود. این دعا دارای تزیینات پرکار مانند قرآن های پیشین است و دارای پانزده صفحه است، ولی قطع کوچکتری دارد.

ب) ضیاء السلطنه (شاه بیگم)

ضیاء السلطنه دختر فتحعلی شاه است و نام اصلی او شاه بیگم است. او یکی از دختران فرزانه خانواده قاجار بود که از زنی به نام مریم اسرائیلیه به دنیا آمد و از کودکی به سوادآموزی علاقه شدید نشان داد. در جوانی به شعرسرایی روی آورد و هم زمان در نقاشی و خوشنویسی نیز با استعداد بود، چنان که تذکره نویسان او را از خوشنویسان ممتاز آن زمان می دانند. او که رازدار و انیس پدرش بود، یکی از قدرتمندترین زنان دربار فتحعلی شاه قاجار به شمار می آمد و دربار

تصویر ۸. قرآن، به خط خورشیدکلاه، مأخذ: همان.

تصویر ۷. قرآن، به خط خورشیدکلاه، مأخذ: همان.

به خط خورشیدکلاه خانم که از انیس الدوله تقاضا کرده این قرآن اهدایی را به پیشگاه شاهنشاه برساند.

د) مریم بانو نایینی

از خوشنویسان دوره ناصرالدین شاه در سده چهاردهم است. او نوه حاج عبدالوهاب، از دولتمردان شهر نایین بود. او، نه تنها در میان تک‌شمار زنان خوشنویس، که از خطاطان مرد آن زمان هم پیشی داشت و مانند او در نسخ‌نویسی وجود نداشت و به‌ویژه خط نسخ را به قلم خفی بسیار خوش می‌نوشت (فرخزاد، ۱۳۸۱: ۴-۷۴۳). از مریم بانو نایینی قرآنی با جلد روغنی و حاشیه مرصع به کتابت خفی در کتابخانه کاخ گلستان موجود است که در سال ۱۳۱۳ ق به ناصرالدین شاه هدیه شده است (اجتهادی، ۱۳۸۲: ۸۴۸). کتابت آن به سال ۱۳۰۲ ق به انجام رسیده و از آثار نفیس خوشنویسی دوران قاجار به شمار می‌آید. این قرآن به قطع وزیری و با جلدی روغنی است. در دو صفحه افتتاح متن با حاشیه‌های مرصع تزیین شده است. رقاع کتابت خفی و متوسط است. در صفحه ابتدای این قرآن چنین آمده است: «امروز که مدیر سلطنت دولت علیّه ایران به وجود مبارک ناصرالدین شاه مزین است این کمینه کنیز دیرینه را هم که تکلیفش پنبه‌ریسی بود خیال خوشنویسی دامنگیر شد و پیشکش نمود. حرّره مریم من‌نواده مرحوم حاج عبدالوهاب نایینی اعلی الله تعالی (سرمدی، ۱۳۸۰: ۸۳۸).

این قرآن اهدایی به ناصرالدین شاه از بهترین خطوط نسخ و آثار هنری این قرن محسوب و دارای لطف خاصی است (راهجیری، ۱۳۴۶: ۱-۵). از چگونگی زندگی این بانوی هنرمند اطلاعی در دست نیست. او تا سال ۱۳۰۲ ق زندگی می‌کرد و تاریخ وفاتش معلوم نیست (اجتهادی، ۱۳۸۲: ۸۴۸).

ناصرالدین شاه به کتابت درآورده و تقدیم او کرده است (آتابای، بی‌تا: ۳-۳۲۲). این قرآن با صفحه افتتاح مذهب و به خط نسخ در کتابخانه سلطنتی کاخ موزه گلستان موجود است. در رقم این نسخه چنین آمده است:

کتابخانه‌زاد خورشیدکلاه بنت خانه‌زاد بن خانه‌زاده علیق‌بن حاج اسماعیل الملقب بحکیم الممالک (سرمدی، ۱۳۸۰: ۲۱۸).

قرآن وزیری به ابعاد ۲۹ در ۱۹ سانتی‌متر است. کاغذ آن ترمه و به خط نسخ خوش است، به رقم خورشیدکلاه خانم در ۱۳۰۷ ق. در پشت صفحه اول مهر مشیرالسلطنه به چشم می‌خورد و در صفحه دوم جدول کمنداندازی زرین و رنگین صورت گرفته است با حواشی مذهب به شاخه‌های سروی پیچکی و گل‌های اناری زرین و دو سرلوح مذهب متن طلاپوش، گل‌اندازی رنگین و چهار کتیبه بازوبندی مذهب ممتاز که متن طلاپوش آن‌ها سوره فاتحه‌الکتاب و سوره بقره به خط ثلث و رنگ سرخ است. بین سطور کتابت قرآن طلااندازی پیچکی است.

بقیه اوراق دارای جدول کمنداندازی زرین و الوان است که حواشی ساده و بدون تزیین دارد، ولی متن روی صفحات طلااندازی پیچکی است. ختم آیه‌ها با گل‌های چهارپیر و طلایی مشخص است. سرسوره‌ها در کتیبه‌های بازوبندی تزیینی در متن طلاپوش به خط سرخ نوشته شده است. دارای ۵۰۸ صفحه است و هر صفحه هفده سطر کتابت دارد. جلد قرآن از مقوای روغنی سیاه‌رنگ است با متن لیمویی‌رنگ مذهب و پیچک‌های بند رومی طلایی و گل‌های الوان و یک حاشیه متن مشکی که با برگ مو و خوشه انگور طلایی تزیین شده است. در جوف صحیفه شریفه یک ورق کاغذ زیتونی‌رنگ است که عریضه‌ای است

نتیجه

هنر کتابت قرآن در دوره قاجار رواج زیادی داشت و بانوانی نیز در این عهد به کتابت کلام الهی پرداخته‌اند. در این دوران، نگارش قرآن با خط نسخ بیش از دیگر خطوط است. تعداد خوشنویسان در این قرن متعدد بوده و در میان آنان بانوانی نیز وجود داشته‌اند، مانند ام‌السلمه و ضیاءالسلطنه در دوره فتحعلی‌شاه و خورشیدکلاه‌خانم و مریم‌بانو نایینی در دوره ناصرالدین‌شاه. تذهیب در قرآن‌های این بانوان زیاد است. تذهیب‌ها به صورت مرصع، زیبا و پرکار بوده است. طلائندان قرآن‌ها زیبا و خطوط داخل جدول‌های طلایی است. قطع قرآن‌های این بانوان متنوع است. از نکات مهم در این دوران نوشتن اسم بانوان کاتب در قرآن‌هاست. اسم سوره‌ها و جزءها دارای تزیینات زیاد است. طرح‌های اسلیمی و برگ و گل‌های زرین در اغلب قرآن‌ها دیده می‌شوند. در قرآن‌های این بانوان تزیین و تذهیب مختص دو صفحه اول نیست و صفحات بیشتری را دربرمی‌گیرد. ترنج‌های رنگی و تزیینی نیز زیاد به کار رفته است. در نهایت می‌توان گفت همه این بانوان قرآن‌های زیبا و نفیسی خلق کرده و در رشد خوشنویسی دوران خود کوشیده‌اند. این بررسی موردی نشان می‌دهد به رغم تمام مشکلات و محدودیت‌ها برای بانوان آن‌ها در زمینه‌های هنری فعالیت داشته و آثار درخشانی برجای گذاشته‌اند.

منابع و مآخذ

- اجتهادی، مصطفی. ۱۳۸۲. *دائرةالمعارف زن ایرانی*. تهران: مرکز امور مشارکت زنان.
- آتابای، بدری. بی‌تا. *فهرست کتب ادبی، عرفانی، خطی کتابخانه کاخ گلستان*. تهران: کتابخانه سلطنتی.
- آزاد، حسن. ۱۳۸۲. *پشت پرده‌های حرمسرا*. انزلی: انزلی.
- بهرامی، عبدالله. بی‌تا. *خاطرات عبدالله بهرامی از آخر سلطنت ناصرالدین‌شاه تا اول کودتا*. تهران: پاتینجر، هنری. ۱۳۴۸. *سفرنامه (سفرنامه سند و بلوچستان)*. ترجمه شاهپور گودرزی. تهران: دهخدا.
- پیرزاده نایینی، محمدعلی. ۱۳۴۲. *سفرنامه*، ج ۱. به کوشش حافظ فرمانفرمایان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حکیمیان، ابوالفتح. ۱۳۵۷. *فهرست مشاهیر ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران.
- حقیقت، عبدالرفیع. ۱۳۶۹. *تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی*. تهران: مؤلفان و مترجمان ایران.
- خلیلی، ناصر. ۱۳۸۳. *گرایش به غرب (در هنر عثمانی، قاجار، هند)*. تهران: کارنگ.
- دلریش، بشری. ۱۳۷۵. *زن در دوره قاجار*. تهران: سوره مهر.
- راهجیری، علی. ۱۳۶۴. *تذکره خوشنویسان معاصر*. تهران: امیرکبیر.
- سرمدی، عباس. ۱۳۸۰. *دانشنامه هنرمندان ایران و جهان اسلام*. تهران: هیرمند.
- شیل، ماری لئونورا. ۱۳۶۸. *خاطرات لیدی شیل*. ترجمه حسن ابوترابیان. تهران: نشر نو.
- فرخزاد، پوران. ۱۳۸۱. *کارنامه زنان کارای ایران (از دیروز تا امروز)*. تهران: قطره.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. ۱۳۸۳. *فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی*. تهران: روزنه.
- قویمی، فخری. ۱۳۵۲. *کارنامه زنان مشهور ایران*. تهران: انتشارات وزارت آموزش و پرورش.
- لینگز، مارتین. ۱۳۷۷. *هنر خط و تذهیب قرآنی*. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: گروس.
- ماری شیمل، آنه. ۱۳۸۲. *خوشنویسی و فرهنگ اسلامی*. ترجمه اسدالله آزاد. مشهد: به‌نشر.
- یارشاطر. احسان و دیگران. ۱۳۸۴. *خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)*. ترجمه پیمان متین. تهران: امیرکبیر.

Review of Manuscripts Written by Women Duing the Qajar

Abolghasem Dadvar, PH.D, Associate Professor, Al Zahra University, Tehran, Iran.

Elaheh Panjeh Bashi, PH.D Student of Art research, Al Zahra University, Tehran, Iran.

Reseaved:2012/6/20 Accept: 2013/1/9

One of the subjects that ever thoroughly studied in researches regarding Iran's temporary art in Qajarera, is women's role in different aspects of social and artistic life. A woman's role in original sources written by Qajarhistorians, was not noted as an independent subject or in a detailed way. This is a result of historians focusing their effort on narrating the political events of the time and the lifestyles of kings and people of authority rather than elucidating the social life of women. Thus they have made various implicit indications of women's social and artistic life here and there through their compilations. This article studies the Qurans written in fine Naskh font by four anonymous female artists and calligraphers of Qajar royal court who used to write in fine Naskh. Two of these ladies were Fat'halishah's daughters, named Banoo-Omolsalameh and Zia-alsaltaneh and the other two were from Naser al-Din Shah's era named Khorshid-Kolah-Khanom and Maryam-banooNaeni. The first two have dedicated their Qurans to Fat'halishah and the other two to Naser al-Din Shah. This article makes an effer, however small, to study the works of these women and their Qurans which are currently kept at the museums of Golestan Palace, National Library, Hazrat-e Masoomeh's holy shrine library and Imam Reza's holy shrine library.

Key words: Quran,Qajar, women,naskh, calligraphy.